

КОРЕЛЯТИ ФІКСАЦІЇ ЗБРОЇ В ПОХОВАННЯХ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ З ІКОНОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ДОБИ БРОНЗИ

УДК 903.22.5(477.6)"637"

Андрій Дубяга,

завідувач відділу національного виховання, позашкільної

та громадської історичної освіти

<https://orcid.org/0000-0002-8143-4980>

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Поховання катакомбного культурного кола вирізняються багатим реманентом, що свідчить про складні уявлення про потойбіччя. У статті на основі кореляційного аналізу локалізації елементів озброєння в похованнях і на антропоморфних стелах розглянуто питання їх розміщення. Зроблено висновок, що зброю здебільшого вкладали в місцях її прижиттєвого носіння, а рідкісні випадки нетипової локалізації могли мати сакральне значення.

Ключові слова: бронзова доба, донецько-донська катакомбна культура, поховання, антропоморфні стели, зброя.

Головною складністю дослідження лежить у площині археологічних досліджень. Особливо складним є вивчення археологічних культур, які залишили по собі

© Андрій Дубяга, 2025

незначну кількість поселень, як-от археологічні культури середньобронзової доби Північного Причорномор'я, бо в основі їхньої економіки було мобільне скотарство (Бунятян 2002, с. 157–158). У цих випадках головним джерелом для дослідника є поховання. Безперечно, такою є донецько-донська катакомбна культура, яку виділив С. Н. Братченко на початку ХХІ ст. (Бровченко 2001, с. 63; 2004, с. 65, 185; Дуб'яга, Литвиненко 2022, с. 28–32) і кількість досліджень поселень якої є незначною. Натомість у розпорядженні науковців є значний масив даних, отриманих під час розкопок поховань. Поховання є дуже специфічним джерелом. Семантика багатьох елементів обряду досі не є визначеною і тим більше загальноприйнятою. Саме тому будь-які зображувальні джерела мають неабияку цінність для дослідників. У цьому контексті не можна оминати увагою спроби науковців інтерпретувати зображення на керамічному посуді. Необхідно підкреслити, що деякі дослідники вважають орнаменти письмом. Початок цьому процесу поклав ще В. О. Городців, який, виявивши орнаменти на кераміці, висунув припущення, що вони являють собою невідому писемність (Городців 1907, с. 243). Довести й аргументувати це припущення піонеру вивчення катакомбних старожитностей не вдалось. Проте ці сміливі гіпотези не пішли у забуття, і сьогодні лунають припущення про існування в катакомбному суспільстві протописемності. Зокрема таку думку висловив С. Ж. Пустовалов, який наголошує на існуванні розвиненої писемної сис-

теми в катакомбному суспільстві (Пустовалов 1997, с. 136), однак вважати цей аспект достатньо аргументованим і доведеним недоцільно. З іншого боку, вважати орнаменти суто елементом декору, що прикрашає посуд, також не варто. Спираючись на послідовні дослідження В. В. Отроценка, можна говорити про те, що ці зображення мають глибоке семантичне навантаження та ритуальне значення (Отроченко, Корпусова 2003, с. 14). Навіть якщо припускати наявність сталої піктографічної системи в катакомбному середовищі, переклад / дешифрування цих символів назавжди залишиться на рівні припущень і гіпотез. Найпевніше, достовірного перекладу ми не отримуємо ніколи. Саме тому найбільш достовірним джерелом інформації є зображувальні джерела, у роботі з якими дослідник може оперувати чіткими категоріями, щодо яких немає сумнівів. Таким потужним джерелом інформації з вивчення військової справи є антропоморфні стели бронзової доби. Широкому загалу дослідників відомі декілька таких стел, що походять із Федорівки, Натальївки, Чорноріччя, Керносового та Сватового.

Антропоморфна стела, що походить із селища Федорівка Полтавської області (рис. 1, 1), є «найбільш північною» подібною знахідкою. Датують стелу кінцем III — початком II тис. до н. е. (Супруненко 1990, с. 80–85). На антропоморфній стелі є чітке зображення сокири-молота, яка міститься за паском, тобто у похідному положенні. Також у ділянці грудної клітки можна побачити зображення лука без тя-

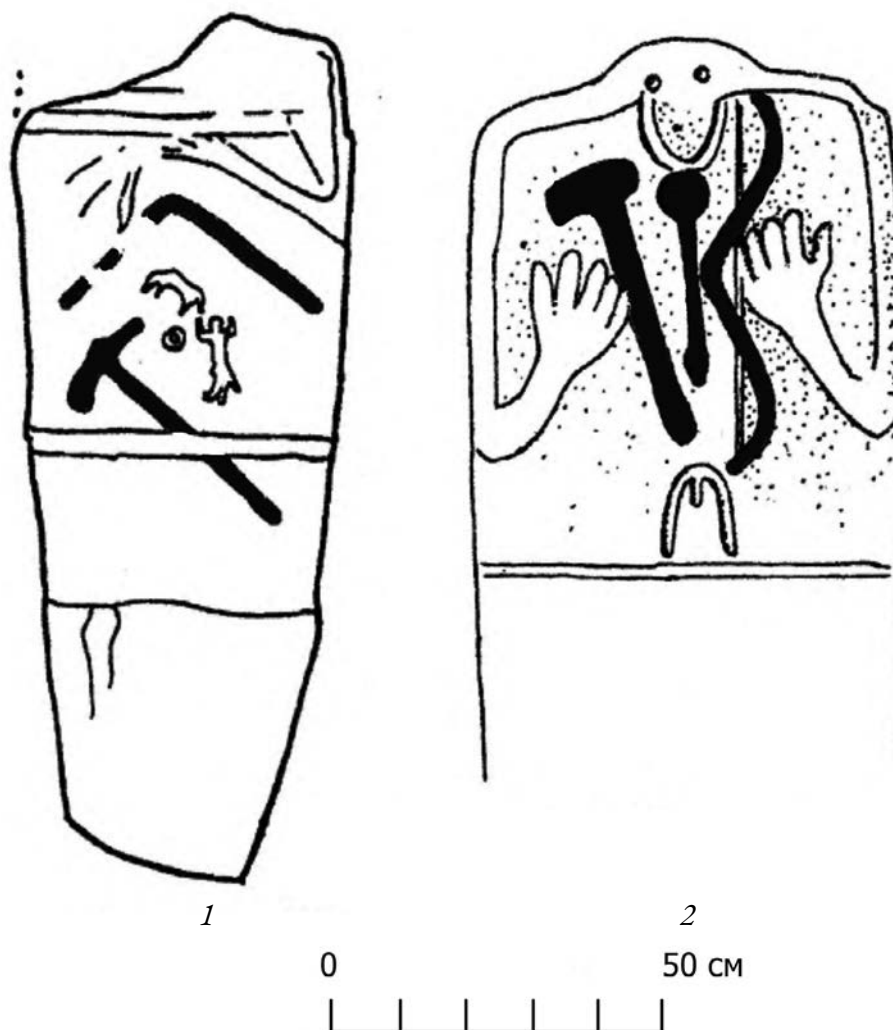


Рис. 1. 1 — антропоморфна стела з селища Федорівка Полтавської області; 2 — антропоморфна стела з селища Натальївка Запорізької області

тиви дугою вгору. Що це саме зображення лука, наголошував С. Н. Братченко (Братченко 2012, с. 260), з чим власне можна повністю погодитись.

Антропоморфну стелу, яку знайшли у 1862 р. в селищі Натальївка, що нині повністю поглинуто містом Запоріжжя (рис. 1, 2), датують III — початком II тис. до н. е.¹ Ця стела містить одразу три еле-

менти збройного комплексу: сокиру-молот, булаву та двовигнутий складний лук. Необхідно зазначити, що саме зображення на антропоморфних стелах уперше підштовхнуло класика вивчення катакомбних старожитностей С. Н. Братченка до висновку, що за часів середньої бронзи в степах Північного Причорномор'я використовували складний лук (Братченко 1989, с. 70–71). Проте, на превеликий

¹ https://svit.in.ua/stat/st16_ukr.htm.

жаль, аналіз понад 2 тисяч поховань донецько-донської катакомбної культури не дає підстави стверджувати, що було зафіксовано саме складний лук. Це зумовлено двома обставинами: по-перше, матеріал для виготовлення луків є нестійким, і тому в розпорядженні дослідників опиняються лише невиразні залишки; по-друге, цей факт не завжди встановлюється під час досліджень, як, наприклад, у ситуації зі знахідкою лука з могильника Аккермень I (Ключко 1996, с. 70–71). Натомість прості луки фіксують, хоча й нечасто.

Антропоморфну стелу, що походить з урочища Верхньоріччя (у деяких джерелах фіксують назву Чорноріччя) АР Крим (Кислый 2009, с. 237) (рис. 2) також датують III тис. до н. е. Унікальність цієї стели полягає в тому, що на ній представлено повний сагайдачний набір — лук і колчан для стріл. Якщо колчан для стріл розташовано безпосередньо в положенні, яке можна вважати закономірним для носіння, то лук розташовано доволі нетипово — у ділянці грудної клітки дугою догори. Навряд чи лук переносили саме в такому положенні, однак тут може мати місце певне сакральне значення. Таке тримання лука «перед собою» можна вважати символом дарунка, підношення, тобто воїн, якого уособлює стела, підносить у дар лук, скоріше за все богам. Або навпаки, стела символізує божество, яке дарує лук людям. Зважаючи, що лук був доволі цінним реманентом, таке припущення має право на життя. Цінність лука підтверджується також тим, що в похованнях його фіксують доволі рід-

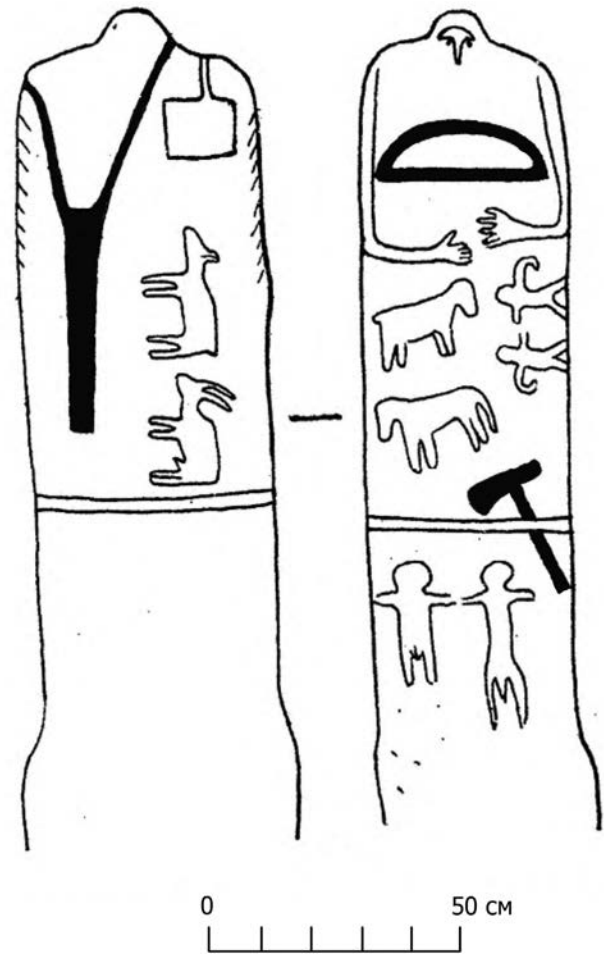


Рис. 2. Антропоморфна стела з урочища Верхньоріччя АР Крим

ко. На думку С. Н. Братченка (Братченко 1989, с. 71) та Є. В. Черненка (Черненко 1981, с. 8–9), лук передавали у спадщину (і цей факт підкреслює його значущість), тому в похованнях він трапляється рідко. Також ця стела має велике значення щодо підтвердження раніше висунутих припущень. Якщо певна частина дослідників мала сумніви щодо функціонального призначення предмета на грудях у федорівської стели, не сприймаючи цей виріб як лук через брак тятиви і нехарактерне розташу-

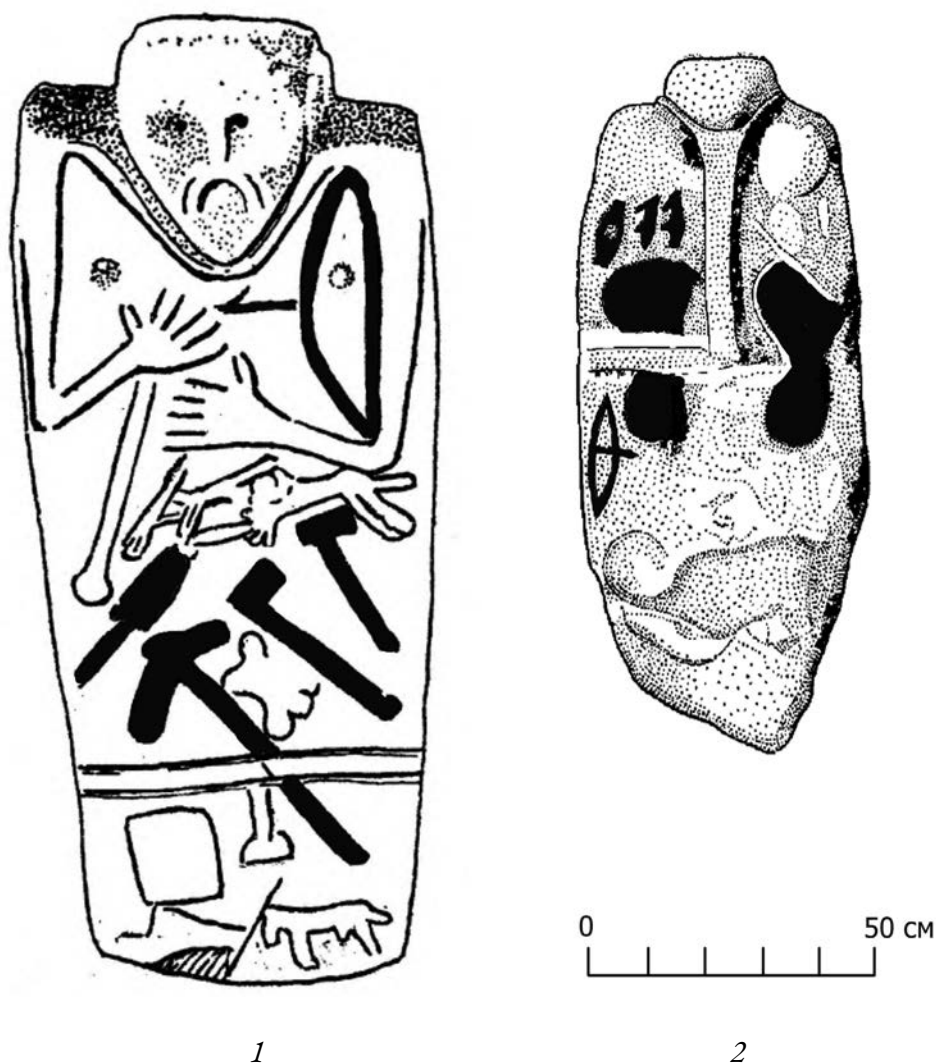


Рис. 3. 1 — антропоморфна стела з селища Керносове Дніпропетровської області; 2 — антропоморфна стела із селища Сватове Луганської області

вання цього предмета, то чітко окреслений лук з усіма функціональними елементами на стелі з Верхньоріччя слугує переконливим аргументом на користь розуміння дуги на стелі із села Федорівка як лука. Адже місце і спосіб розташування (догори дугою) повністю збігаються.

Антропоморфну стелу з с. Керносове Дніпропетровської області (рис. 3, 1) дату-

ють енеолітом (Платонов 2014, с. 72–73). Керносівський ідол має доволі широкий арсенал зброї, а саме лук зі стрілою у бойовому положенні з лівого боку, тобто можна припускати, що це символізує саме готовність до пострілу, адже лучники тримають лук саме в лівій руці, а правою (як правило, сильнішою) натягують тятиву. Також стела містить три сокири-молоти,

одна з яких розташована за паском, дві інші — трохи вище, і наконечник списа / дротика. Під правою рукою міститься палиця з наверхником, проте опущеним додолу. Можливо, це булава, але спрямованість дотолу сіє певні сумніви.

Антропоморфна стела селища Сватове з Луганщини бронзової доби (Братченко 2004, с. 169) також становить неабиякий інтерес для теми дослідження (рис. 3, 2). Стела містить повний сагайдачний набір, два колчани за паском, в одному з яких є стріли з промальованим оперенням, споряджений стрілою лук, також фактично в бойовій готовності, і наверхник сокири-молота у верхній частині тулуба без руків'я.

Перш ніж перейти до кореляційного аналізу локальної фіксації елементів збройного комплексу в похованнях катакомбної культури з їхньою локалізацією на антропоморфних стелах, необхідно здійснити попереднє узагальнення. Антропоморфні стели містять не більше ніж три елементи збройного комплексу. Сокири-молоти фіксують як у похідному положенні (за паском), так і у верхній частині тулуба, тобто вони символізують або безпосереднє їх використання як зброї, або тримання в руці як інсигнію влади. Чітко означену булаву фіксують лише в одному випадку у верхній частині тулуба. Також можна припускати, що Керносівський ідол містить булаву, але, враховуючи сумнівність цього зображення, пропонуємо із обережністю ставитися до таких припущень. У цій статті не розглядати-

меться це зображення як булава. Луки є найбільш масовим зображенням на стелах, кожна з них містить такий елемент збройного комплексу. Зафіксовано як прості, так і складні луки. У зображеннях луків на антропоморфних стелах доцільно виділити три варіації: 1) лук розташовано горизонтально, поперек тіла (вище висловлено припущення щодо семантичного навантаження такого розташування); 2) лук розташовано вертикально; 3) лук розташовано вертикально зі спорядженою стрілою для стрільби.

Проводячи аналогії між фіксацією зброї в похованнях і зображеннями зброї на антропоморфних стелах, слід зазначити, що як у похованнях, так і на іконографічних джерелах у жодному разі не фіксують більш ніж три елементи збройного комплексу. Також необхідно звернути увагу, що на всіх стелах збройний комплекс містить зброю як ближнього, так і дистанційного бою. Така сама ситуація спостерігається й у похованнях. Це свідчить про те, що воїни озброювались усіма досяжними видами озброєння і жодної диференціації чи спеціалізації на роди військ залежно від типу озброєння не існувало.

Для проведення кореляційного аналізу фіксації зброї в похованнях і на антропоморфних стелах наведемо частотні показники в табл. 1 (дані фіксації зброї в похованнях зазначено лише для тих елементів збройного комплексу, локалізацію та положення щодо яких можна чітко визначити за допомогою відповідних креслень).

Таблиця 1

Частотні показники фіксації зброї в похованнях і на антропоморфних стелах

	Стели				Поховання				Σ
	Лук	Сокира-молот	Спис / дротик	Булава	Лук	Сокира-молот	Спис / дротик	Булава	
Голова	–	–	–	–	1	3	3	5	12
Груди	4	2	–	1	7	10	4	4	32
Поперек	1	5	1	–	–	3	3	1	14
Ноги	–	–	–	–	–	2	1	1	4
Σ	5	7	1	1	8	18	11	11	

Під час проведення кореляційного аналізу потрібно зважати на дві умови. По-перше, розташування елементів збройного комплексу в ділянці голови антропоморфних стел є неможливим через конструктивні особливості, натомість розміщення зброї в ділянці голови в похованнях є доволі поширеним. По-друге, через значно меншу кількість стел із зображеннями зброї порівняно з похованнями, що містять цей реманент, потрібно здійснювати аналіз не в кількісних показниках, а у співвідношенні.

Отже, у 80 % випадків на антропоморфних стелах луки фіксують у ділянці грудної клітки, лише в одному випадку, що становить 20 %, зображення луку локалізовано в ділянці попереку трохи нижче паска. Фактично така сама ситуація спостерігається в локалізації луків у похованнях. Єдина відмінність полягає в тому, що луки ніколи не фіксують нижче паска, хоча треба зважати на те, що в похованнях донецько-донської катакомбної культури, як правило, небіжчики перебувають у зібраному стані, тому подекуди довжина лука

дає змогу покривати всю довжину тіла. Як правило, луки витягнуті вздовж тіла (рис. 4, 2, Кондратіївка 1/10), проте існують окремі випадки, коли луки орієнтовані поперечно відносно тіла небіжчика (рис. 4, 1, Войтове 1/6). Також було зафіксовано випадок, коли лук у похованні розташовано вище голови також у поперечному положенні відносно тіла. Раніше вже було висунуто припущення, що луки, орієнтовані горизонтально на антропоморфних стелах, є не зброєю цього воїна, а підношенням богам. Можливо, таке нетипове розташування в похованнях луків (поперечно відносно тіла) також є дарунком богам. Особливо привертає увагу випадок розміщення лука над головою, що можна тлумачити як простягання лука до неба. Проте наведені міркування щодо орієнтації та розміщення луків у похованнях і на антропоморфних стелах здійснено на рівні припущень, тож вони не претендують на доведену теорію. Також необхідно звернути увагу на те, що на більш ніж 2 тисячах поховань лук зафіксовано лише в 11 похо-

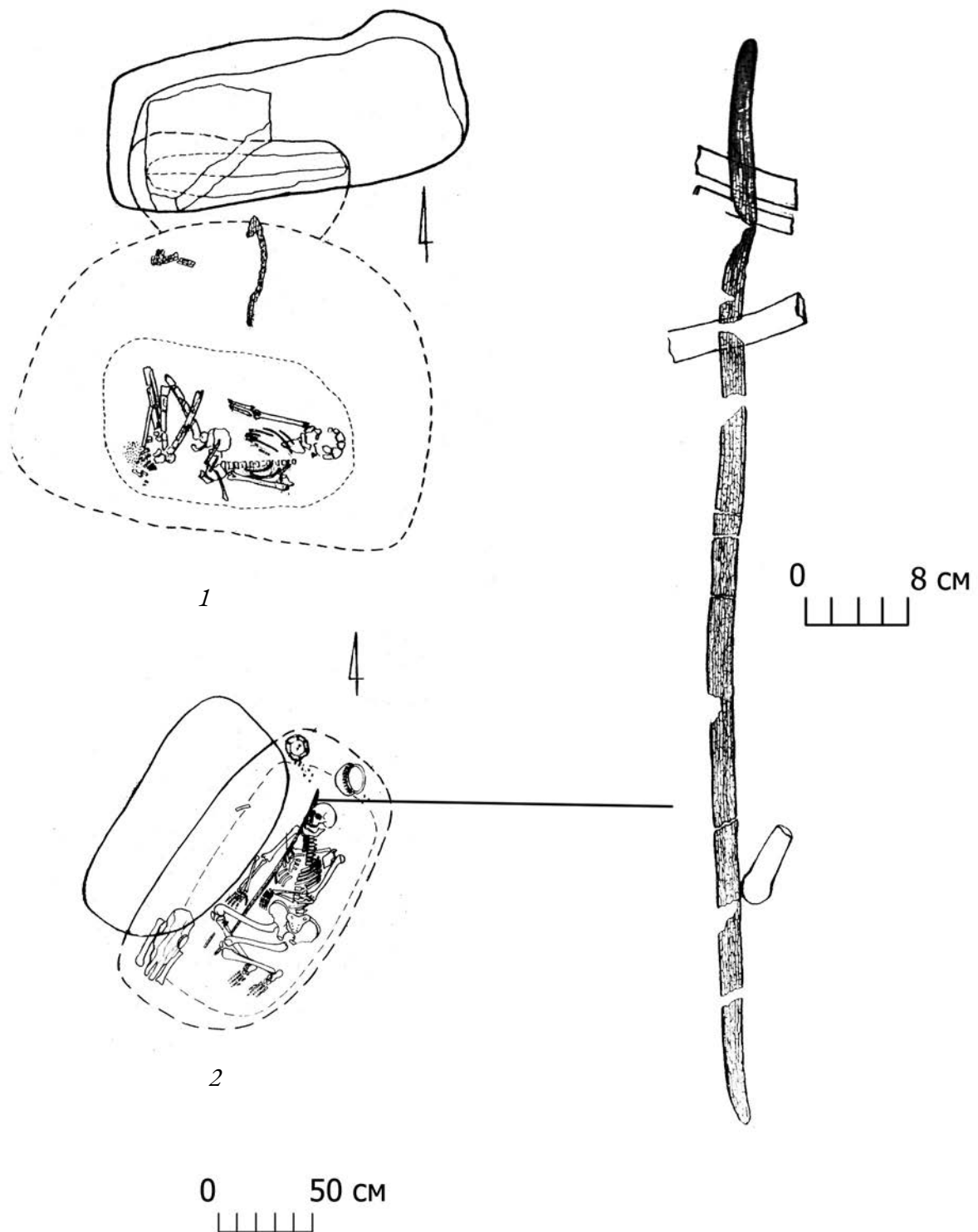


Рис. 4. 1 — катакомбне поховання зі зброєю, Войтове 1/6 Луганської області; 2 — катакомбне поховання зі зброєю, Кондратіївка 1/10 Донецької області

ваннях, що становить 0,5 %. Таку рідкість знахідок лука може бути зумовлено двома чинниками: по-перше, їх виготовляли з деревини, яка є нетривким матеріалом щодо часу, по-друге, цінністю цього реманенту. Також акцентуємо увагу, що в похованнях фіксують виключно прості луки, вони ж є поширеними й на антропоморфних стелах. Проте стела з Натальївки містить зображення складного інерційного лука, який зазвичай є дуже рідкісним. Саме іконографічні джерела свого часу дозволили С. Н. Братченку припускати наявність складних луків поруч із простими (Братченко 1989, с. 70). З останньою тезою також погоджується В. І. Ключко, який на основі метричних характеристик знахідок залишків луків наголошує на наявності складних луків у катакомбної людності (Ключко 1996, с. 70–71). Відсутність складних луків у похованнях (принаймні в наявній виборці) може бути зумовлено саме надзвичайною цінністю цього виду озброєння.

Сокири-молоти у 71 % випадків на антропоморфних стелах фіксують на паску, тобто фактично в похідному положенні, у той час як у похованнях модальною локалізацією є саме ділянка грудної клітки. Також у похованнях зафіксовано випадки розміщення наверхників сокир-молотів у ділянках голови та ніг небіжчика, але найпевніше це є наслідком саме конструктивних особливостей стел, про які наголошувалось вище. Разом з тим, локалізація зображень сокир-молотів із локалізацією їх у похованнях є негативною.

Доволі важко провести кореляційний аналіз і зіставлення щодо локалізації списів / дротиків на антропоморфних стелах та в похованнях донецько-донської культури, адже на іконографічних джерелах трапляється лише одне достеменне зображення. Проте його локалізація в ділянці поперека також знаходить свій відбиток і в поховальному обряді. Така сама ситуація спостерігається і стосовно булав: з одного боку, іконографічні джерела підтверджують тяжіння розміщення булав саме до верхньої частини тіла, а з іншого — в цьому випадку також змушені оперувати єдиним зображенням, тож неможливо зробити висновків.

Отже, кореляційний аналіз локалізації зображень елементів збройного комплексу з локалізацією зброї в похованнях донецько-донської катакомбної культури дає можливість зробити такі висновки:

1. Воїнство катакомбної спільноти не було диференційоване за родами війська залежно від виду озброєння.
2. Більш як трьома видами зброї воїни не озброювались, а їхній арсенал складався як зі зброї ближнього бою, так і зі зброї дистанційного враження.
3. Розміщення луків у похованнях і зображень цієї зброї на антропоморфних стелах повністю корелюють, тож із великою часткою імовірності можна припустити, що саме так носили цей збройний реманент воїни бронзової доби. Разом із тим, доволі нетипове зображення луків поперек тіла дугою догори дугою зумовлює сумніви щодо носіння чи екс-

плуатації лука саме в такий спосіб. Проте подібні розміщення луків у похованнях також трапляються. Враховуючи сакральність як антропоморфних стел, так і поховального обряду, таке розташування луків не варто вважати випадковим. Це дає змогу висунути припущення про розуміння лука як «дарунка богам».

4. Локалізації на зображеннях і в похованнях сокир-молотів не мають часткової кореляції. На стелах сокири в переважній більшості зображено в похідному положенні за паском, натомість у похо-

ваннях сокири-молоти тяжіють до верхньої частини тіла.

5. Щодо булав і списів / дротиків доволі важко провести якісний кореляційний аналіз з огляду на те невелику кількість їхніх зображень, проте навіть нечисленні зображення мають відповідники в поховальній обрядовості.
6. Прямі кореляти, які було зафіксовано за порівняння зображень зброї та її фіксації в похованнях, можуть свідчити, що зброя локалізується в останніх саме в тих зонах, у яких її носили чи використовували за життя.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Братченко, С. Н. 1989. Лук і стріли доби енеоліту — бронзи Півдня Східної Європи. *Археологія*, 4, с. 70–82.
- Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Ч. I. Луганськ: Шлях.
- Братченко, С. Н. 2004. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2, с. 65–190.
- Братченко, С. Н. 2012. *Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века*. Київ: Скиф.
- Бунятян, К. П. 2002. До реконструкції способу життя скотарів степової смуги Північного Надчорномор'я. *Наукові записки НаУКМА*, 20, с. 155–160.
- Городцов, В. А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, в 1903 году. *Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе*. Москва, с. 211–366.
- Дубяга, А. П., Литвиненко, Р. О. 2022. Донецько-донська катакомбна культура С. Н. Братченка. *Південний архів*, XXXVIII, с. 28–32.
- Кислый, А. Е. 2009. Типология и хронология антропоморфных стел Северного Причерноморья в контексте экономико-демографических исследований. *Древности Боспора*, 13, с. 232–255.
- Ключко, В. І. 1996. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.)*. Київ: АртЕк.
- Отрощенко, В. В., Корпусова, В. М. 2003. Свастика в знакових системах доби міді-бронзи в Україні. *Магістеріум. Археологічні студії*, 11, с. 13–18.
- Платонов, В. 2014. Боги каменю. З історії знахідок та дослідження Наталівської стели і Кер-

носівського ідола Дніпропетровського історичного музею ім. О. Поля. *Світосгляд*, 6, с. 70–74.

Пустовалов, С. Ж. 1997. Чи була писемність у катакомбного населення Північного Надчорномор'я? *Наукові записки НаУКМА. Культура*, 2, с. 123–136.

Супруненко, А. Б., 1990. О Федоровском идоле и кургане. В: *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей*. Полтава, с. 80–86.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Київ.

REFERENCES

- Bratchenko, S. N. 1989. Luk i strily doby eneolitu — bronzы Pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia*, 4, s. 70–82.
- Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rann'oho etapu*. Ch. I. Luhansk: Shliakh.
- Bratchenko, S. N. 2004. Pradavnia Slobozhanshchyna: Svativski mohyl-kurhany III tys. do n. e. ta maidany. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 65–190.
- Bratchenko, S. N. 2012. *Leventovskaia krepost'. Pamiatnik kultury bronzovogo veka*. Kyiv: Skyf.
- Buniatian, K. P. 2002. Do rekonstruktsii sposobu zhyttia skotariv stepovoi smuhy Pivnichnoho Nadchornomoria. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 20, s. 155–160.
- Gorodtsov, V. A. 1907. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniy v Bakhmutskom uezde, Ekaterinoslavskoi gubernii, v 1903 godu. *Trudy XIII arkheologicheskogo sieezda v Ekaterinoslave*. Moskva, s. 211–366.
- Dubiaga, A. P., Lytvynenko, R. O. 2022. Donetsko-donska katakombna kultura S. N. Bratchenka. *Pivdennyi arkhiv*, XXXVIII, s. 28–32.
- Kyslyi, A. E. 2009. Tipologii i khronologii antropomorfnykh stel Severnogo Prichernomor'ia v kontekste ekonomiko-demograficheskikh issledovaniy. *Drevnosti Bospora*, 13, s. 232–255.
- Klochko, V. I. 1996. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000–900 rr. do R. Kh.)*. Kyiv: ArtEk.
- Otroshchenko, V. V., Korpusova, V. M. 2003. Svastyka v znakovykh systemakh doby midi-bronzы v Ukraini. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 11, s. 13–18.
- Platonov, V. 2014. Bohy kameniu. Z istorii znakhidok ta doslidzhennia Natalivskoi stely i Kernovskoho idola Dnipropetrovskoho istorychnoho muzeiu im. O. Polia. *Svitohliad*, 6, s. 70–74.
- Pustovalov, S. Zh. 1997. Chy bula pysemnist u katakombnoho naselennia Pivnichnoho Nadchornomoria? *Naukovi zapysky NaUKMA. Kultura*, 2, s. 123–136.
- Suprunenko, A. B., 1990. О Федоровском идоле и кургане. U: *Okhorona i doslidzhennia pamiatok arkheolohii Poltavshchyny: Tretii oblasnyi naukovopraktychnyi seminar: Tezy dopovidei*. Poltava, s. 80–86.
- Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kyiv.

CORRELATIONS BETWEEN WEAPON PLACEMENT IN BURIALS OF THE DONETSK-DON CATACOMB CULTURE AND ICONOGRAPHIC SOURCES OF THE BRONZE AGE

Andrii Dubiaha,

Head of the Department of National Education, Extracurricular and Public History Education
<https://orcid.org/0000-0002-8143-4980>

Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

The burials of the Catacomb cultural circle stand out from those of other Bronze Age cultures due to the “richness” of their grave goods. This reflects stable and complex beliefs about the afterlife. However, the significance of the spatial placement of these items remains unclear, as clear patterns are difficult to identify. Weapons are a rare component of grave inventories, suggesting that their placement followed specific customs.

Bronze Age anthropomorphic stelae serve as a unique and valuable source for understanding ancient societies, underscoring the relevance of this study. This article explores the spatial correlation between depictions of weapons on anthropomorphic stelae and their occurrence in the burials of the Donetsk-Don variant of the Catacomb culture. The aim is to assess the significance of weapon placement in funerary practices.

Given that anthropomorphic stelae are generally interpreted as representations of living individuals, and that a correlation has been identified between the positioning of weapons on stelae and in graves, it can be inferred that weapons were usually placed where they were worn or used in life. Particular attention is paid to depictions of weapons in “atypical” positions on the stelae, especially in a horizontal position at chest level, where practical use seems unlikely. These cases are primarily associated with valuable weapons, such as bows.

Interestingly, similar placements are found in burials, where bows are sometimes positioned horizontally above the head. While the design of stelae does not permit depictions above the head, this spatial symbolism could be fully realised in the ritual context of burial. Such cases may reflect a practice in which the bow, as a rare and valuable weapon, was offered to the gods as a votive gift from the deceased warrior.

Keywords: Bronze Age, Donetsk-Don Catacomb Culture, burial, anthropomorphic stelae, weapons.



Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Матеріал надійшов 27.10.2024